

KƏRƏM MƏMMƏDOV

*Tarix elmi üzrə fəlsəfə doktoru,**Bakı Dövlət Universiteti, Arxeologiya və**Etnoqrafiya kafedrasının dosenti**e-mail: kerem_memmedov@yahoo.com***BORÇALI VII-IX ƏSRLƏRDƏ**

Açar sözlər: Qafqaz, Borçalı, türk, xilafət

Ключевые слова: Кавказ, Борчалы, тюрк, халифат

Keywords: Caucasus, Borchali, turkic, khalifat

Xəlifə Ömər in hakimiyyəti illərində (633-644) ərəblər özlərinin ilk fəthlərinə başladılar. Sasaniləri və Bizansı dalbadal ağır məğlubiyyətə uğradan ərəb orduları Azərbaycan sərhədlərinə çatdılar. Təqribən 639-cu ildə Azərbaycan əhalisi yenidən müsəlman ordusu ilə üzləşdi. Müsəlman ordusuna Bükeyr ibn Abdullah, Azərbaycan ordusuna Rüstəmin qardaşı İsfəndiyar başçılıq edirdi. Döyüşdə yenilmiş İsfəndiyarla Bükeyr arasındakı söhbət xüsusi maraq doğurur. İsfəndiyar Bükeyrdən soruşmuşdu: «Sənə sülh daha xoşdur, ya müharibə?» Bükeyr demişdi: «Sülh» (1, s.45). Lakin az sonra müsəlman ordusu İsfəndiyarın qardaşı Bəhrəmin qəfil hücumuna məruz qaldı. Xəlifə Ömər Bükeyrə kömək üçün Siman ibn Xərəm əl-Ənsarinin başçılığı altında ordu göndərir. Ərəblər bu dəfə də qələbə qazanırlar. Yeni məğlubiyyət xəbəri hələ də Bükeyrə əsir olan İsfəndiyara çatdıqda, o deyir: «Daha sülh bağlamaq vaxtıdır, hər b qurtardı». Beləliklə, müsəlmanlarla Azərbaycan əhalisi arasında sülh müqaviləsi bağlanır. Müqavilənin mətnində deyilirdi:

«Bismillahi-r-rəhmani-r-rəhim.

Əmirləməminin Ömər ibn Əl-Xəttabın canişini Utba ibn Farkad Azərbaycanın vadilərindəki, dağlarındakı və ucqarlarındakı əhalisinə, dini icmalarına, dinlərinə və ayinlərinə əmin-amanlıq verir, bu şərtlə ki, uşaqlardan, qadınlardan, dünya malından heç nəyi olmayan xroniki xəstələrdən, tərki-dünya abidələrdən savayı, onları gücləri, çatdıqları qədər cizyə edəsinlər... Onlardan kim hansı ildə orduya cəlb olunsa, o, həmin ilin vergisindən azad olunur. Kimsə daimi yaşamaq üçün (burada) məskən salsa, (bu) qaydalar ona da şamil ediləcək (Ölkəni) tərk edənlərə isə sığınacaqlarına yetişənəcən aman verilir» (2, s.22-23).

Lakin Əl-Bəlazurinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Utba ibn Farkaddan əvvəl Azərbaycan canişini olmuş Hüzeyf ibn Əl-Yəmən «Azərbaycanı dinc yolla tutaraq, Azərbaycan mərzbanı ilə müqavilə bağlamışdı. Müqaviləyə görə, müsəlmanlar heç kimi öldürməməyi, əsir almamağı, atəşgədələri dağıtmamağı... Şiz əhalisinin öz bayramlarında rəqs etməsinə və əvvəllər icra etdikləri hər cür ayinləri açıq görmələrinə mane olmamağı öhdələrinə götürürdülər (3, s.46-47).

642-ci ildə Muğanı tutan müsəlman dəstəsinin başçısı Bükeyr ibn Abdullah muğanlarla aşağıdakı müqaviləni bağladı:

«Bismillahir-r-rəhmani-r-rəhim. Bu fərman Bükeyr ibn Abdullah tərəfindən Muğan əhalisinə, onların şəxsiyyəti, əmlakı, dini və qanunlarını mühafizə etmək haqqında verilən amandır. Nə qədər ki, onlar üzərlərindəki hakimiyyəti qəbul edib ərəblərə xeyirxahlıqla yanaşırlar, onlara əmin-amanlıq təmin olunur» (4, s.80-81).

Naxçıvanı tutan Həbib ibn Məsləmə onun əhalisi ilə sülh müqaviləsi bağlayaraq, bu fərmanı verdi:

«Bismillahir-r-rəhmani-r-rəhim. Bu fərman... ona görə verilir ki, mən sizin əmlakınızı, asayişinizi, kilsə və ibadətgahlarınızı mühafizə altına alıram. Siz amandasınız və sizinlə olan anlaşamız, siz özünüzə ona əməl edəndək gücündə qalır. Ən mötəbər zəmin olan Allah özü buna zəmanətdir» (3, s.51).

Həbib ibn Məsləmənin ordusunun ən çəvik dəstəsi Salman ibn Rəbiənin başçılığı ilə Biçənək aşırımını keçərək Arana daxil oldu. Beyləqanı tutan Salman, əhali ilə bağladığı müqaviləyə görə, «onların həyatını, əmlakını, şəhər hasarlarını qorunmasını təmin etdi. Sonra Salman Bərdəyə gəldi. Əhali şəhər darvazalarını onun üzünə açdı (5, s.9).

644-cü ildə Həbib ibn Məsləmənin ordusu Borçalı ərazisinə daxil oldu və Tiflisə gələrək yerli əhali ilə aşağıdakı şərtlərlə müqavilə bağladı:

1. Əhali müsəlmanların təbəələyini qəbul edir və hər evbaşı 1 dinar xərac ödəməyə razılıq verir. Vergidən yayınmaq məqsədilə bir neçə ailənin birləşməsi yasaq edilir və müsəlmanlar da vergini artırmamaq üçün bir ailəni bölmürlər.

2. Əhali öz əməli və məsləhəti ilə düşməne qarşı mübarizədə müsəlmanlara kömək etməyə boyun olur. Eyni zamanda ordudan geri qalan müsəlman əsgərinə yardım edib, onu ağırlamalı və ən yaxındakı hərbi dəstəyə çatdırmalıdır.

3. İslamı qəbul edənlər müsəlmanların qardaşı olur və müsəlmanlarla eyni hüquqlara sahib olurlar.

4. Müsəlmanlar ümumi düşməne qarşı mübarizədə yerli əhaliyə kömək edir və əgər bu köməyi göstərə bilmirlərsə, onda onların düşməne itaəti müsəlmanlar tərəfindən mühakimə edilməyəcək (6, s.113-115).

Yuxarıdakı müqavilələrdən görüldüyü kimi, müsəlmanlar yerli əhalinin dininə toxunmurdular. Fəth edilən ölkələrin əhalisinin ərəblərə düşmən nəzəri ilə baxılmaması üçün, onların gəlişinin öz əvvəlki ağaları tərəfindən alınan ağır vergilərdən və edilən zülmərdən qurtuluş kimi hesab edilməsi naminə ilk xəlifə Əbu Bəkr yürüşə çıxan müsəlmanlara belə bir göstəriş vermişdi: «Sizi qarşılayan hər bir şəhər və xalq ilə anlaşma bağlayın, onlara etdiyiniz vədlərə sadıq olun. Qoyun onlar öz din və öz torpaqlarında qalsınlar» (7, s.270). Məhz buna görə də «ərəblərin fəthlərinin ilk onilliklərində tutduqları yerlərdə ağır vergi yükü azaldılmış, dini əqidəyə görə təqiblər dayandırılmışdır» (8, s.68). Bu isə daima Bizans-İran müharibələri, xəzər və digər şimal xalqlarının hücumlarından bezmiş, ağır vergilərdən yaxa qurtaran Cənubi Qafqaz əhalisinin daha ədalətli din olan islamı qəbul etməsinə real zəmin yaradırdı.

Əməvilərin hakimiyyətinin ilk illərində xilafətdə hakimiyyət uğrunda çəkişmələr getdiyindən ərəblər Borçalıda o qədər də möhkəmlənə bilməsələr də artıq İslam dini Borçalıda yayılmağa başlamışdı.

Cənubi Qafqazın, o cümlədən Borçalının da xilafət tərkibinə tam şəkildə qatılması xəlifə Əbdülmalikin hakimiyyəti dövrünə (685-705) təsadüf edir. VII əsrin sonlarında xilafət orduları indiki Gürcüstanın qərb hissəsini də ələ keçirdilər. Xronoqraf Feofanın verdiyi məlumatlara görə Barnukun oğlu, Lazika patriki Sergi Bizanslılara qarşı üsyan qaldıraraq ərəblərə sığındı. Qərbi Gürcüstandakı qalalara ərəb qarnizonları yerləşdirildi (9, s.107). 720-ci ildə xilafətin Şimal əmirliyinə başçı təyin edilən Cərrah ibn Abdullah Həbiib ibn Məsləmənin Tiflis və ona bitişik ərazilərin əhalisi ilə bağladığı əhdnaməni təzələdi və əhalidən cizyə ilə yanaşı xərac da alınmasına başlandı (10, s.80).

Cənubi Qafqazda tam möhkəmləndikdən sonra ərəblər Tiflis və ona qonşu ərazilərin idarəçiliyini əmirə həvalə etmişdilər. Əmirin iqamətgahı Tiflisdə yerləşirdi. O həm bölgədəki ordunun komandanı, həm də ali hakim funksiyasını yerinə yetirirdi. Müsəlmanlar “ərlər başı” (*gürcü dilində erismtavari*) vəzifəsini də saxlamışdılar. “Ərlə başının” əsas vəzifəsi yerli əhalidən ordu təşkil edilməsi və vergilərin toplanması idi. Əmirliyin idarəçiliyində müxtəlif məmurlar iştirak edirdilər. Əmirliyin dəftərxanasına və amil başçılıq edirdi. Mühtəsib dini işlərlə yanaşı, həm də şəhərin abadlığına, borcların ödənilməsinə nəzarət edirdi. Rəis titulu daşıyan məmur isə əmirin sarayında Tiflis şəhərinin müsəlman əhalisinin təmsilçisi sayılırdı. VIII yüzillikdə Tiflis şəhərinin əhalisinin əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edirdilər (9, s.113).

Gürcü tarixçilərinin əksəriyyəti Tiflis əmirliyinin VIII əsrin 30-cu illərində yaradıldığını qeyd edirlər. Onun tərkibinə ilk əvvəllər bütün indiki Gürcüstan Respublikasının şərq hissəsi daxil olduğu halda, sonralar indiki Kvemo-Kartli (Borçalı) və Şida-Kartli quberniyalarının ərazisi daxil idi. Gürcü tarixçilərinin də etiraf etdikləri kimi Tiflis əmirliyinin yaranması IX əsrin əvvəllərinə qədər indiki Şərqi Gürcüstanda sabitliyin yaranmasına və bölgənin inkişafına müsbət təsir göstərmişdi (9, s.154).

Əmirliyin şimal sərhəddi Diqomi çökəkliyinə, cənub sərhəddi Samşvildiyə, qərb sərhəddi Ərçivan (Trialeti) dağlarına, şərq sərhəddi isə Kür çayına çatırdı. Kürün şərq sahilindəki İsanı qalası, habelə Dmanisi (Başkeçid), Rustavi (Bostaşəhər) kimi böyük şəhərlər də əmirliyin tərkibinə daxil idi (11, s.75). X əsrin əvvəllərində Dmanisi müvəqqəti olaraq Taşır hakimi David tərəfindən işğal edilsə də yenidən Tiflis əmirliyinin tərkibinə qaytarıldı. Sonralar Dmanis (Başkeçid), Rustavi (Bostaşəhər) və Hunanda məstəqil əmirliklər təşkil olundu (9, s.212).

Tiflis Cənubi Qafqazın mühüm ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Burada dünyanın müxtəlif yerlərindən tacirlər gəlirdilər. Bu tacirlərdən alınan gömrük əmirliyin xəzinəsində toplanırdı. Gömrük işlərinə baxan məmur müşrüb adlanırdı. Torpaqların əksəriyyəti dövlətə məxsus olsa da vəqf torpaq sahibkarlığı da geniş yayılmışdı. Məhkəmə işləri Tiflis qazısına həvalə olunmuşdu (12, s.145-160).

Ərəb tarixçisi Yəqubinin verdiyi məlumatlara görə “Cürcanın” ilk müstəqil əmiri İsmayıl ibn Şuab olmuşdur (13, s.21). 809-cu ildə hakimiyyətə gələn Xəlifə Amin ibn Harun ər-Rəşid Ərməniyyə valisi Useyd ibn Yəzidə xilafətdən asılılığı rədd etmiş Tiflis əmirini cəzalandırmağı əmr etmişdi. Vali Tiflis əmirini məğlub edərək əsir tutsa da sonra ona rəhm edərək azadlığa buraxdı. 813-cü ilə qədər İsmayıl ibn Şuab Tiflis əmiri oldu. 813-cü ildə hakimiyyətə gələn xəlifə Məmun (813-833) onun yerinə Məhəmməd ibn Əttabı Tiflisə əmir təyin etdi. 829-cu ildə Məhəmməd ibn Əttab mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyan qaldıraraq Tiflis əmirliyinin müstəqilliyini elan etdi. Tiflis əmirliyinin müstəqilliyinin artmasında təbii ki xilafəti lərzəyə salmış Xürrəmilər hərəkatının da böyük rolu olmuşdu. Məhəmməd

ibn Əttab xəlifənin Cənubi Qafqaz valisi Abdulla ilə döyüşdə qələbə qazanaraq əmirliyi müstəqil şəkildə idarə etməyə başladı (14 s.29).

Xürrəmilər hərəkatı nəticəsində zəifləmiş mövqelərini bərpa etmək məqsədilə xəlifə Azərbaycan Şirvanşahlar dövlətinin qurucusu olmuş Şeybanilər (Məzyədilər) nəslinin nümayəndəsi Xalid ibn Yezidi Cənubi Qafqaza canişin təyin etdi. Xalid ibn Yezidin Borçalıya gəlməsilə qonşu erməni və gürcü feodalları ona öz tabeliçliklərini bildirdilər. Əli ibn Şeybanini Tiflisə əmir təyin edən Xalid ibn Yezid Xilafətin Azərbaycandakı iqamətgəhi olan Bərdəyə döndü (4, s.194).

Əli ibn Şuabdan sonra Tiflisin əmiri Şuablar nəzlindən olan İshaq ibn ismayıl ət-Tiflisi olmuşdur (13, s.25-27). O 23 illik hakimiyyəti dövründə Tiflisin xilafətdən asılılığının zəifləməsinə nail ola bildi. Xalid ibn Yezid İshaq ibn İsmayıl qarşı hərbi əməliyyatlara başlayaraq onu Cavaxetiyyəyə sıxışdırırsa da xəstələnib öldü.

842-ci ildə Xalid ibn Yezidin oğlu Məhəmməd ibn Xalid Tiflisdə hakimiyyəti ələ almış İshaq ibn İsmayıl və onun müttəfiqləri olan xristian feodallarına qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Qiyamın əsas təşəbbüskarlarından olan Aşot kuropalatın oğlu Baqrat Məhəmməd ibn Xalidin tərəfinə keçdi. Məhəmməd ibn Xalid gürcü mənəblərində qədim buntürk şəhərlərindən biri kimi adı çəkilən Uplissixeni tutdu. Lakin Tiflis əmirliyini xilafətə tabe etmək mümkün olmadı. Tiflis əmirliyinin xilafətə qarşı mübarizəsində əsas müttəfiqi sanarlar (şaklar) idi. Xəlifə Mütəvəkkil Cənubi Qafqazı, o cümlədən Tiflis əmirliyini yenidən özünə tabe etmək üçün öz sərkərdəsi Əbu Səid Məhəmməd ibn Yusifin başçılıq etdiyi ordunu göndərdi. Lakin Əbu Səid xəstələnib öldü. Orduya başçılığı ələ alan oğlu Yusif isə üsyançılar tərəfindən öldürüldü. 853-cü ildə xəlifə Mütəvəkkil Cənubi Qafqaza tam nəzarət etmək məqsədilə öz sərkərdəsi Buğa Türkü göndərdi. Cənubi Qafqazın valisi Məhəmməd ibn Xalidin qüvvələri birlikdə hərəkət edən Buğa Türk və tərəfindən İshaq ələ keçirilərək edam edildi. İshaq ibn İsmayıl Tiflis əmirliyinin Şuabilər sülaləsindən (809/813-853) olan sonuncu nümayəndəsi olmuşdur.

Bundan sonra Tiflis əmirliyində Şeybanilər sülaləsi hakimiyyətə gəldi. Bu sülalənin ilk nümayəndəsi olan Məhəmməd ibn Xalidi (853-870) xəlifə əl-Mütamid hakimiyyətdən uzaqlaşdırılaraq İsa ibn əş-Şüyx əş-Şeybani ilə əvəz etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki bu dövrdə Tiflis əmirləri həm də xilafətin Cənubi Qafqaz valiləri idilər (14, s.30). İsa Şeybanini İbrahim Şeybani əvəz etdikdən sonra 878-ci ildə xəlifə Məhəmməd ibn Xalidi yenidən Tiflis əmiri təyin etdi. 8 il ərzində Tiflis əmirliyində 3 nəfər əmirin bir-birini əvəz etməsi artıq xilafətin bölgədə nəzarəti itirməyə başlamasından xəbər verir.

IX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərindən Tiflisi Cəfərilər sülaləsinin banisi olan əmir Cəfər idarə etməyə başladı. Bununla da Borçalıda Cəfərilər sülaləsinin 200 illik hakimiyyəti başladı. Bu sülalənin nümayəndələri həm də Hunan, Dmanis (Başkeçid) və Rustavidə (Bostanşəhər) əmirlik edirdilər. Gürcü mənəblərinin verdiyi məlumatlara görə Cəfərilərin əsas müttəfiqləri Sacilər nəslindən olan Azərbaycan hökmdarları idilər (14, s.32).

Məlum olduğu kimi VIII yüzilliyin sonlarından başlayaraq Xilafətdə real hakimiyyət müsəlman türklərin əlinə keçməyə başladı. Abbasi xəlifələri, xüsusilə də anası türk qızı olan Mötəsim, Xilafət ərazisində bir çox üsyanları, o cümlədən Xürrəmilər hərəkatını yatırtmış müsəlman türklərlə hesablaşmağa məcbur idilər. Xəlifə sarayında türk sərkərdələrinə hörmətlə yanaşılır və ən məsul

vəzifələr onlara həvalə olunurdu. Belə sərkərdələrdən biri də Əbu Sac Divdadoğlu idi. O, Məkkə yolunun rəisi, Əhvaz, Kufə, Mədain kimi strateji əhəmiyyətli şəhərlərin hakimi vəzifəsində çalışmışdı (15, s.91-93).

889-cu ildə xəlifə, Əbu Sacın Afşin ləqəbi daşıyan oğlu Məhəmmədi Azərbaycana və eləcə də bütün Cənubi Qafqaza hakim Təyin etdi. Sacoğlu Məhəmməd onun bu təyinatı ilə razılaşmayan Marağa hakimi Abdullah Həmədanini məğlub edərək, 893-cü ildə Azərbaycanda hakimiyyəti tam ələ aldı və ölkədəki müsəlman türklərə arxalanaraq xəlifədən asılılığı rədd etdi. Azərbaycan hökmdarı ilə xəlifə arasındakı münaqişədən istifadə edən, Sacoğlu Məhəmməd tərəfindən ermənilərə vali təyin olunmuş I Smbat Bizans imperatoru VI Levin köməyi ilə (886-912) Dəbilə və Borçalıya dağıdıcı basqınlar təşkil etdi. «Smbatın başına tac qoymuş Sacoğlu Məhəmməd onun imperatorla yaxınlığından acıqlandı və böyük ordu ilə onun üzərinə yeridi». Sacoğlu Məhəmmədə qarşı 30 minə qədər ordu yığsa da açıq döyüşə girməkdən çəkinən I Smbat hiyləyə əl ataraq, Azərbaycan hökmdarının Naxçıvandakı düşərgəsinə elçi göndərdi. O, Sacoğlu Məhəmmədə göndərdiyi məktubda yazırdı: «Niyə heç nədən acıqlanıb üstümə gəlirsən? Əgər buna səbəb mənim imperatorla dostluğumdursa, bu sizin də xeyrinizdir. Çünki onda əmirəlmöminin (Xəlifə nəzərdə tutulur – müəllif) də, elə sənin özün də Yunanıstandan (Bizans nəzərdə tutulur – müəllif) gərəkliləri asanlıqla ala bilərsiniz. Sizlərə hədiyyə kimi adınıza layiq geyimlər, bəzəklər, müxəlləfat çatdırılacaq. Sizin tacir dindaşlarınız üçün yunanlar ölkəsinə yol açılacaq və sizin xəzinələr daha da zənginləşəcək» (16, s.128-129). I Smbatın şirin dilinə aldanan Sacoğlu Məhəmməd paytaxtı Marağaya döndükdən dərhal sonra qəfil hücumla Dəbili tutan ermənilər şəhər hakimi Umayla qardaşı Məhəmmədi xeyli incitdikdən sonra qandallayaraq, Bizans imperatoru VI Levə göndərdilər. «Şəhər əhalisinin bir hissəsini sözlə, qalanlarını zorla tabe etdikdən sonra I Smbat yeni ərazilər tutmaq üçün qollarını çırmaladı... Ərzrumu, Hunarakerti (Hun şəhərini – indiki Qaraqoyunlu dərəsi yaxınlığında olmuşdur), Tiflisi, Tovuzu və Şəmkiri tutdu». Həmin ildə baş vermiş dəhşətli zəlzələ Dəbil şəhərini xaraba qoydu. Bu zəlzələdən dəhşətə gələn Maştos adlı erməni rahibi yazırdı: «Bizim artan günahlarımız nəticəsində şənlilik edənlərin ağızlarındakı loxma udulmadı, Tanrı onların çənələrini bağladı. Tutduqları evlər onlara qəbir oldu... Onun (Tanrının) hökmünə təəccüblənməyin... çünki hər biriniz yaramazsınız» (16, s.131-132).

Ermənilərin bu «yaramazlıqları» Azərbaycan hökmdarı Sacoğlu Məhəmmədi yenidən ölkənin qərb sərhədlərini bərpa etmək üçün hərbi yürüş təşkil etməyə vadar etdi. Sacoğlu Məhəmmədin Naxçıvana çatdığını eşidən I Smbat Dəbil şəhərini qoyaraq qaçdı. Erməni katolikosu Gevork aman diləmək üçün Sacoğlu Məhəmmədin yanına göndərildi. Gevorku xoş üzlə qarşılayan Sacoğlu Məhəmməd I Smbatla görüşmək istədiyini bildi. I Smbatı bu görüşə razı sala bilməyən katolikos ikinci dəfə Sacoğlu Məhəmmədin yanına gəldikdə Azərbaycan hökmdarı onu qandallayaraq ermənilər üzərinə yeridi. Bu dəfə də I Smbat xərac verməklə canını qurtara bildi. Sacoğlu Məhəmmədin Marağaya dönməsindən istifadə edən I Smbat bu dəfə Amid üzərinə hücum etdi. Bu hadisə Sacoğlu Məhəmmədin III dəfə ermənilər üzərinə yeriməsinə səbəb oldu. Sacoğlu Məhəmməd, I Smbatın arvadının, gəlininin və digər erməni feodallarının qadınlarının rahibə paltarları geyinərək gizləndikləri Qarsı yenidən Azərbaycana birləşdirdi. «Qalada olan bəzi xristianları qorxu bürüsə də, Sacoğlu Məhəmməd onlara toxunmadı, şəhərliləri vergi və zülmədən azad etdi, yalnız I Smbatın arvadına,

gəlininə və erməni feodallarının arvadlarına nəvaziş göstərərək özü ilə Dəbilə apardı». Sacoğlu Məhəmməd I Smbatdan oğlu Aşotu girov, qardaşı qızı Şapurun qızını isə ona ərə verməyi tələb etdi. Azərbaycan hökmdarının tələbini yerinə yetirən erməni hakimi öz canını qurtara bildi. Qızının toyunda iştirak edən Şapur öz kürəkənindən xeyli hədiyyələr alaraq I Smbatın yanına qayıtsa da, erməni hakiminin arvadı və gəlini geri dönməkdən imtina etdilər. Məkrli I Smbat bu dəfə Azərbaycan hökmdarına qarşı İber knyazı Atrnersexlə ittifaq qurdu (16, s.139-140).

I Smbat Dəbil və digər müsəlman şəhərlərini, Atrnersex isə Tiflis müsəlman əmirliyini ələ keçirmək istəyirdi. Bu xəbəri eşidən Sacoğlu Məhəmməd 896-cı ildə əks-hücuma keçərək Tiflisi, Dəbili və müsəlmanlara məxsus digər şəhərləri erməni-gürcü hərbi birləşmələrinin hücumlarından qorudu. Oğlu Divdadı Dəbilə hakim təyin edən, Atrnersexlə I Smbatı özündən asılı vəziyyətə salan, Azərbaycan hökmdarı Marağaya döndü. Sacoğlu Məhəmmədin xacəbaşısını ələ alan I Smbat onun vasitəsilə oğlu Aşotu və Qars qalasında əsir tutulmuş gəlinini qaytara bildi. Xəyanətkar xacəbaşı bu hadisədən sonra Misrə qaçsa da ələ keçirilərək edam olundu. I Smbatın məkrli siyasətindən bezmiş Sacoğlu Məhəmməd 90-cı ildə ermənilər üzərinə yeni yürüşə hazırlaşmağa başladı. Lakin həmin il Azərbaycanda geniş yayılmış taun xəstəliyindən vəfat etdi (15, s.94-95).

Sacoğlu Məhəmməd Azərbaycan tarixində təkə uğurlu qələbələri, böyük Azərbaycan dövləti qurması ilə yanaşı həm də müstəqilliyin atributu kimi pul kəsdirməsi ilə də yadda qalmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı indiki Ermənistan Respublikası (əslində Qərbi Azərbaycan – müəllif) ərazisindən 898-ci ilə aid edilən (hicri tarixlə 287-ci il), Bərdədə kəsilmiş və üzərində «Allah, Məhəmməd rəsulallah, əmirəlmöminin Mötəzid Billah, Afşin (Sacoğlu Məhəmmədin ləqəbi - müəllif)» yazılmış sikkə tapılmışdır (15, s.122).

Beləliklə dünya, xüsusilə də Türkiyə tarixşünaslığında qəbul olunduğu kimi ilk müsəlman – Türk dövləti Qaraxanlılar deyil, ondan yarım əsr əvvəl Sacoğlu Məhəmməddin başçılığı altında qurulmuş Azərbaycan Sacilər dövlətidir. Bu dövlət Bizansın və eləcə də onun havadarlıq etdiyi erməni – gürcü feodallarının qədim türk Yurdu olan Borçalıya, o cümlədən Tiflisə yiyələnmələrinin qarşısını aldı. Azərbaycan Sacilər dövləti ondan 200 il sonra qurulacaq olan Böyük Səlcuq dövlətinin Anadolunun içərilərinə doğru irəliliməsinə şərait yaratdı. Sacoğlu Məhəmməd Azərbaycanın sərhədlərinin qərbdə Malatyaya, Ərzuruma, Qarsa, şərqdə Xəzər dənizinə, cənubda Həmədana, şimalda Dərbəndə qədər uzanmasına nail oldu. Onun ölümündən sonra Azərbaycanda hakimiyyətə qardaşı Yusif Sacoğlu gəldi.

Azərbaycan tarixinin görkəmli şəxsiyyətlərindən olan Sacoğlu Yusif 884-cü ildə bütün İslam dünyasının müqəddəs şəhəri olan Məkkənin valisi vəzifəsində çalışırdı. Qardaşı Sacoğlu Məhəmmədin hakimiyyəti dövründə Azərbaycana gələn Sacoğlu Yusif onun varisi elan olundu. 896-cı ildə qardaşların güclənməsindən istifadə edən xəlifə Sacoğlu Yusifi Samirə şəhərindəki türk qvardiyasının üsyanını yatırtmaq üçün Bağdada dəvət etdi. Öz soydaşlarına qarşı vuruşmaqdan imtina edən Sacoğlu Yusif Azərbaycandan Bağdada xəlifə Mötəzid üçün xərac aparın karvanın qarşısını kəsmiş, bütün var-dövləti Marağadakı xəzinəyə təhvil vermişdi. Qardaşının ölümündən sonra 901-ci ildə Sacoğlu Yusif Azərbaycan hökmdarı oldu (15, s. 95).

Azərbaycanda hakimiyyət dəyişikliyi eşidən erməni hakimi Smbat yenidən öz məkrli siyasətinə başladı. «Qorxusuna dov gələn Smbat, Azərbaycan taxtında Afşini (Sacoğlu Məhəmməd nəzərdə

tutulur - Müəllif) » Yusifin əvəz etdiyini bilən kimi, müsəlmanların əmirəlmöminə (902-908-ci illərdə xəlifəlik etmiş əl-Müqtəfi nəzərdə tutulur - Müəllif) elçilər və Azərbaycan hökmdarına verilməli olan xərəcə göndərərək onu Sacilərin «zölmündən» qurtarmağı xahiş etdi» (16, s.148).

Smbatın göndərdiyi xərəcə məmnuniyyətlə qəbul edən xəlifə əl-Müqtədi onu özünün təbəəsi elan etdi, vergilərini azaltdı və hətta yanına dəvət etdi. Xəlifə Smbata hökmdara layiq libaslar, tac, daş-qaşla bəzədilmiş qızıl kəmərlər və iti qaçan atlar göndərildi. Bu hədiyyələri alan Smbat çox sevindi və ürəkləndi. Erməni mənbəyinin verdiyi bu bilgidən məlum olur ki, bununla da faktiki olaraq ermənilərlə ermənilər arasında Azərbaycana qarşı ittifaq yarandı.

Tədbirli hökmdar olan Sacoğlu Yusif « Smbatın onun itaətindən çıxmasını böyük bir bəla hesab edərək, dərin təfəkkürü ilə bu məsələni xeyli ölçüb-biçdi və xəlifədən ermənilərin Azərbaycan hökmdarının ixtiyarına verilməsini tələb etdi». Xəlifədən cavab almayan Sacoğlu Yusif erməniləri yenidən Azərbaycana tabe etmək üçün Beyləqana, oradan isə Qarabağı sürətlə keçərək erməni quldur dəstələrinin toplaşdığı Dağ Borçalısında yerləşən Təşrətpəyə gəldi. Bunu eşidən erməni hakimi Smbat Taşır istiqamətindəki dar dağ keçidlərinə pusuqlar qurdurdu. Smbatın hiyləsini başa düşən Sacoğlu Yusif dağ keçidlərinin qərbindəki düzənlikdən keçib Şiraka, oradan isə Dəbilə getdi (16, s.149). Bununla da ordusunun sayı bir neçə dəfə çox olsa da, qorxusundan Azərbaycan türkləri ilə açıq savaşa girməkdən qorxan Smbat mühasirəyə alındı. Nahaq qan tökülməsini istəməyən Azərbaycan hökmdarı Sacoğlu Yusif özünün suriyalı xristian katibilə Smbata «onu daha ittiham etməyəcəyini və qorxmamağı» tövsiyə edən məktub göndərdi. Smbatdan Azərbaycana qarşı daha xəyanət etməyəcəyi haqqında yazılı zəmanət alan Sacoğlu Yusif qışlamaq üçün Azərbaycanın qərb paytaxtı olan Dəbil şəhərinə getdi. Yazda öz təbəəsi Smbata tac, ermənilərin katolikosu İohannesə qızılı yüyənli qatır, Smbatın oğlu Aşota bər-bəzəkli paltar və bəylik titulu verən Sacoğlu Yusif yeni paytaxtı olan Ərdəbilə döndü (16, s.150).

907-ci ildə Sacoğlu Yusif Xilafətə vergi verməkdən imtina edərək, onun fərmanını camaatın ayaqları altına atdı. Bu hadisə Azərbaycanın cənub sərhədlərində müharibə təhlükəsini artırdı. Sacoğlu Yusifin başının xilafətlə mübarizəyə qarışmasından istifadə edən Smbat Bizans imperatoru ilə ittifaq bağlayaraq Borçalı üzərinə (Tiflis və Dmanis əmirlikləri üzərinə) hücumu başladı. Eyni zamanda xəlifə Azərbaycana qonşu ölkələrin hakimlərinə məktublar göndərərək onları Sacoğlu Yusifə qarşı müharibəyə başlamağı əmr etdi. Belə bir fərman Sacoğlu Yusiflə yenicə barışıq imzalamış erməni hakimi Smbata da göndərildi. Xəlifə elçisinin gözü qabağında Sacoğlu Yusifə qarşı göndəriləcək orduya baxış keçirən Smbat eyni zamanda Sacoğlu Yusifə gizli məktub göndərərək, guya bu ordunun ona kömək üçün göndərdiyini bildirdi (16, s.153-154).

Xilafətlə münafişəni dinç yolla nizamlayan Sacoğlu Yusif, erməni mənbəyinin verdiyi məlumata görə «şir kimi nəriləyərək Azərbaycanın şimal və qərb sərhədlərinə yeridi» (16, s.160). Onun əsas məqsədi xəyanətkar Smbatı cəzalandırmaq idi. Smbat Abxaziyaya qaçdı. Zəngəzur və Dəbildən keçən Sacoğlu Yusif Borçalıda dincəldikdən sonra Smbatı təqib etməyə başladı. 908-ci ilin əvvəllərində, Niğ döyüşündə Sacoğlu Yusif Smbatın və ermənilərə köməyə gəlmiş Bizans imperatorunun birləşmiş qüvvələrini darmadağın etdi. Əsir tutulan Smbat Dəbildə edam olundu (17, s.48). Yusifin qələbə qazanmasında «Uti vilayətindən olan sevordiklərin (xristianlığı qəbul etmiş qara savirlər belə adlanırdı - Müəllif) müsəlman türklər tərəfinə keçməsinin də əhəmiyyəti olmuşdu (16, s.162).

Sacoğlu Yusif Arsruni nəslindən olan Qaqiqi ermənilərə hakim təyin edərək, Xəzər sahillərindən Ərdəbilə doğru irəliləməyə çalışan rus dəstələrini darmadağın etdi. Sacoğlu Yusifin başının ruslarla müharibəyə qarışmasından istifadə edən Smbatın qardaşı oğlu Aşot Borçalının bir hissəsini, o cümlədən Tiflisi, habelə Ağstafanı tutaraq buranın müsəlman əhalisinə divan tutdu. Bu işdə ona Sacoğlu Yusif tərəfindən ermənilərə hakim təyin edilmiş Qaqiq və Bizans imperatoru da yaxından iştirak edirdilər (16, s.201-202).

917-ci ildə Sacoğlu Yusif yeddi minlik ordu ilə xəlifənin Azərbaycanı işğal etməyə göndərdiyi 20 minlik ordusunu darmadağın etdi. Bu orduya başçılıq edən Xaqan əl-Müflihi Bağdada qaçdı. Sacoğlu Yusif xilafət ordusunun əsir tutulan hərbi rəislərini Rey şəhərinə apararaq onları xalq içərisində rüsvay etdi. Xaqan el-Müflihinin dağılan qoşun hissələrini yenidən toplayan Munis, Sacoğlu Yusifə qarşı döyüşə girdi. Bu döyüş də Sacoğlu Yusifin qələbəsi ilə başa çatdı. Xilafət ordusuna iki dəfə qalib gəlməsinə baxmayaraq Azərbaycan hökmdarı Sacoğlu Yusif xəlifə Müktədirə məktub yazaraq, sülh bağlamağı təklif etdi. Xəlifəyə yazdığı məktubda Sacoğlu Yusif Rey vilayətinin Azərbaycana verilməsini tələb edir, bu vilayətdən toplanacaq vergilər hesabına Həzrət Əli nəslindən olanları saxlamağı öz boynuna götürəcəyini bildirirdi (15, s.103-104).

Buna nail ola bilməyən Sacoğlu Yusif Bakıya, oradan da Dərbəndə gedən Sacoğlu Yusif Azərbaycanın şimal qapısını möhkəmləndirdi. O, Dərbənd hasarının dəniz suları içərisindəki hissəsini təmir etdirdi. Sacoğlu Yusifin qorxusundan ermənilər öz başçıları Aşot və Qaqiqlə birlikdə Bizans sərhədlərindəki dağlarda gizləndilər.

919-cu ilin iyulunda Ərdəbil yaxınlığındakı döyüşdə Munisin başçılıq etdiyi xilafət ordusu Sacoğlu Yusifi məğlub edərək əsir tutdu. Lakin bu heç də Azərbaycanın yenidən xilafət tərkibinə qatılması demək deyildi. Hakimiyyəti ələ keçirən Sacoğlu Yusifin silahdaşı Subuk əl-Farikinin başçılığı altında Azərbaycanı işğal etməyə gələn xilafət ordusunu geri oturtdu və xəlifədən Sacoğlu Yusifin azadlığa buraxılmasını tələb etdi. Vaxtı ilə Sacoğlu Yusifi əsir tutmuş Munis özü xəlifədən onun azadlığa buraxılmasını xahiş etdi. İbn Miskaveyhin yazdığına görə Sacoğlu Yusifin şərəfinə sarayda böyük ziyafət və təntənəli qəbul təşkil edən xəlifə onu Azərbaycan hökmdarı kimi tanımağa, Rey vilayətini ona verməyə məcbur oldu (15, s.105-107).

Sacoğlu Yusifin həbsdə olduğu vaxt Azərbaycanın qərb torpaqlarına basqınlar təşkil etmiş erməni başçıları Aşot və Qaqiq Sacoğlu Yusifin qorxusundan Azərbaycan xəzinəsinə ödəyəcəkləri dövlət vergilərini iki qat artırıq verməyə razı oldular. Bu dövüdə xəlifənin öz sarayında da Sacoğlu Yusifi xilafətin bütün Şərq vilayətlərinin hökmdarı hesab edirdilər. Əhməd Kəsrəvi Təbrizi Sacoğlu Yusif haqqında qeyd edir ki, «Sacoğlu Yusif Azərbaycanın böyük və qüvvətli hökmdarlarından biri olmuşdur» (15, s.109).

Sacilər və onları əvəz etmiş Kəngərli nəsindən olan Salarilər sülaləsinə mənsub Azərbaycan hökmdarları ölkənin qərb sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Tiflis müsəlman əmirliyinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Azərbaycanda Salarilər sülaləsinin hakimiyyəti sona çatdıqdan sonra Tiflis əmirliyinin əsas müttəfiqi Şəddadilər dövləti oldu.

Şəddadilər 951-ci ildə Dəbil əmirliyini yaratmış, 971-ci ildə isə paytaxtı Gəncə olan yeni bir Azərbaycan feodal dövləti yaratmışdılar. Bu dövlət Kür və Araz çayları arasındakı əraziləri (Arranı) əhatə edirdi. Bu dövlətin ən qüdrətli dövrü I Fəzl Şəddadinin hakimiyyəti illərində (978-1031)

olmuşdur. İberiya çarı Baqratla müharibə aparan I Fəzl Dağ Borçalısını (Taşır) da öz dövlətinin tərkibinə qatmışdı (18, s.184). I Fəzl 1027-ci ildə Şəmkiri mühasirəyə alan Abxaz hakimi Baqratu məğlub etmiş və onun on min əsgərini qırılmışdı (15, s.198).

Şəddadilər dövləti ilə Tiflis əmirliyi arasındakı münasibətlər öz əksini görkəmli Azərbaycan şairi Qətran Təbrizidə şeirlərində tapmışdır. Qətran Təbrizinin qəsidələrindən aydın olur ki I Fəzlin oğlu II Ləşgəri (1034 - 1049) də Tiflis əmirliyi ilə müttəfiqlik əlaqələri saxlayırdı. O, II Ləşgərinin Tiflis əmiri Əbülfəzl Cəfər ibn Əli (1030-1045) ilə dostluq və ittifaq yaratması qəsidədə göstərir ki, "indi şir ilə pələng yerdə müttəfiq oldu, indi Günəş ilə Ay bir yerdə ittifaq etdi. Bu mübarək əhd və ittifaqdan dinin əsası qüvvətli oldu, habelə düşmənlərə zərbə endirildi". Qətran Təbrizinin başqa bir qəsidəsindən isə məlum olur ki, II Ləşgəri Tiflis əmiri Əbülfəzl Cəfər ibn Əli öldükdən sonra onun qızı ilə evlənmişdir (15, s.203). Məhz bu ittifaq nəticəsində 1037-ci ildə Tiflis Abxaz hakimi Baqrat tərəfindən işğal edilmə təhlükəsindən qurtula bildi. İbn əl-Əsir isə Tiflisin işğaldan qurtulmasında Oğuz-Səlcuqların daha çox xidmətinin olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Paşazadə A. Qafqazda islam. Bakı, 1991.
2. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993.
3. Ал-Балазури. Книга завоевания стран / Текст и пер. Жузе П.К. Баку, 1927.
4. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989.
5. Ахмад ибн Асам ал-Куфи. Книга завоеваний / Пер. Буниятова З.М. Баку, 1981.
6. Лордкипанидзе М.Д. «Защитная грамота» Хабиба ибн Масламы. Материалы по истории Грузии и Кавказа. вып.29, Тбилиси, 1951.
7. Из анонимной сирийской хроники 1234 г. / Пер. Пигулевской Н.Б. В кн.: Византия и Иран на рубеже VI-VII вв. Москва-Ленинград, 1945.
8. Пигулевская Н.Б. К вопросу об общественных отношениях на Ближней Востоке / Вестник ЛГУ, 1948, №4.
9. Очерки истории Грузии, II том (под редакцией М.Д. Лордкипанидзе и Д.Л. Мухелишвили) .Тбилиси, 1988.
10. Лордкипанидзе М.Д. Характер арабского владычества в Грузии. Материалы по истории Грузии и Кавказа, вып.35, Тбилиси, 1963.
11. Мухелишвили Д.Л. Вопросы политической географии Кахети и Эрети. Сборник по исторической географии Грузии. Тбилиси, 1967.
12. Лордкипанидзе М.Д. К вопросу о городских чиновниках феодальной Грузии. Материалы по истории Грузии и Кавказа, вып.30, Тбилиси, 1954.
13. Якуби. История. Текст и перевод П.К.Жузе. Баку, 1927.
14. Матиане Картлиса. Тбилиси, 1976.
15. М.Х.Şərifli. IX əsrin II yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan dövlətləri. Bakı, 1978.
16. И. Драсханакертци. История Армении. Ереван, 1986.
17. К.Гандзакеци. История. Баку, 1946.
18. Степаннос Таронский. Всеобщая история. перевод Н.Эмина. Москва, 1964.

KEREM MAMMEDOV

*доктор философии по истории,
доцент кафедры Археологии и Этнографии
Бакинского Государственного Университета
e-mail: kerem_memmedov@yahoo.com*

БОРЧАЛЫ в VII - IX веках

В VII – IX веках на территории Южного Кавказа возникло новое независимое государство, которое поддерживало с Халифатом социально-экономические отношения. История этого государства остается малоизученным в историографии. Поэтому в рамках данной статьи объектом исследования избрана история данного государства.

KEREM MAMMEDOV

*The doctor of philosophy on stories,
the senior lecturer of chair of Archeology
and Ethnography of Baku State University.
e-mail: kerem_memmedov@yahoo.com*

BOCHALI IN 7-9 CENTURIES

In 7-9 centuries on the territory of southern Caucasus there was a new independent state which maintained with Halifat social and economic relations. The history of this state remains a little studied in a historiography. Therefore within the limits of given article the object of research selects history of the given state.

Rəyçi: t.e.n. M. Abdullayev, t.e.d. Q. İsmailzadə

Bakı Dövlət Universiteti, Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrasının 26 noyabr 2010-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 04)